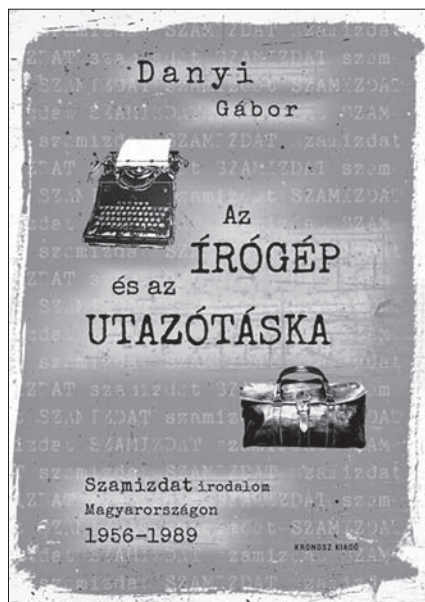

/// Pap Péter István

=== **A másik Magyarország: textuális mikrokozmosz? =**

**Danyi Gábor: Az írógép és az utazótáska.
Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.**

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023, 618 oldal

Az illegális úton előállított, hivatalos csatornákat megkerülve sokszorosított és terjesztett kiadványok az ellenzékiesség jellegzetes attribútumainak számítottak a szovjet típusú rendszer történetében. A korábbi szakirodalomban ezen kiadványok készítése és disztribúciója *elsősorban* politikai, sőt morális tettként, gesztusként jelent meg, és legfeljebb egy-egy programadó, a saját korában komolyabb hatás kiváltó szöveg vált a történeti interpretáció szerves részévé.¹ A kiadványok előállítása, terjesztése, az ebben közreműködők részletes története még kevésbé volt jelen a kutatói érdeklődésben. Ennek persze nemcsak a politikai folyamatokra redukált figyelem állt a háttérben, hanem az is, hogy az alacsony példányszám, az esetleges terjesztés mi-

att e szövegek akkor és ma is nehezen hozzáférhetőek, kanonizációjuk nem történt, nem történhetett meg.

Feltehető a kérdés – és néhányan fel is tették már az elmúlt években –, hogy mi történik abban az esetben, ha a szamizdat szövegek a maguk komplexitásában –

¹ = Például a *Beszélő* híres, 1982-es vitája az ellenzéki stratégiáról: *Beszélő* szerkesztői, 1992 [1982].

technikatörténeti háttérrel, a terjesztési hálózatok feltárásával, a szövegek irodalomtörténeti (textuális és részben intertextuális) elemzésével – válnak a vizsgálat tárgyaivá, nem mellőzve természetesen a politikai kontextust sem. Ennek kiderítésére vállalkozott Danyi Gábor vaskos, részben fizikai, részben tartalmi attribútumai alapján is lexikonszerű könyvével. Bár *Az írógép és az utazótáska*, mint az a fogalmi bevezetőből és egyéb utalásokból is kiderül, elsősorban irodalomtörténeti ihletésű, a hazai jelenkortörténeti diskurzus kapcsán is releváns. Sem a Kádár-korszak ellenzéki, félellenzéki mozgalmaival, sem a '80-as évek politikai átmenetével kapcsolatban nem bővelkedik a szakirodalom újabb munkákkal, s e két téma egymáshoz való komplex viszonyának mélyebb értelmezésére is kevés kísérlet történt eddig.² Ha jelenkortörténeti perspektívából tekintünk a kötetre, akkor az újszerűség, sőt előzménynélküliség is világos. Nem csoda, hogy Danyi Gábor problémaérzékeny könyve eddig alapvetően pozitív visszhangokat keltett a jelenkortörténeti szcénában is.

Az írógép és az utazótáska – melynek voltaképpen tárgya az előállítástól a hatósági represszióig, az eszméktől a kivitelezésig terjedő szamizdat-mikrokozmosz – egy-egy rövid bevezetőből, valamint öt törzsfelvezetből áll. Az első fejezet – *Mi is az a szamizdat?* címmel – a kötet tárgyának fogalmi kérdéseiről szól, a középpontban a nyelv, az előállítás, a terjesztés, a mű társadalmi használata, valamint a hatósági represszió absztrakt kérdéseivel. Danyi megközelítése valójában egyszerre strukturalista és posztstrukturalista, hiszen egyszerre gyökerezik az erőforrások, a technikai kérdések, az anyagszerűség problémáiban, valamint az ágencia és a személyközpontú hálózatok kérdéseiben. Elméleti kiindulópontja alapvetően irodalomelméleti-irodalomtörténeti, kiegészítve a szovjetunióbeli szamizdat-praxis fogalmi rendszerével. A szerteágazó, mély elméleti igényről, széles körű szakirodalmi tájékozottságról tanúskodó bevezető fő kérdése talán abban ragadható meg leginkább, hogy a szovjet típusú rendszer diktatórikus működése által kikényszerített elkülönülésből hogyan lett identitás és praxis. S ennek folyamányai tovább rajzolják a fogalmi bevezető – néha beláthatatlanul burjánzó – kérdésfelvetéseit: a fizikai elkülönülés által életre hívott materiális színvonaltalanság (rossz minőségű papír), az olvashatóság (elmosódó betűk, minimális sorköz), továbbadási kényszer (olvasásra jutó idő), a morális pozíció (az egykorú kritikai olvasatok nehézségei, a szamizdat fetisizálása, aurája), a nem konvencionális terjesztői és olvasóközönség, a konspiratív-underground készítés (paranoid reflexek), vagy éppen a magas szintű tartalom és a gyakran rossz minőségű anyag közötti feszültség. Mindezek szinte automatikusan életre hívják a kötetnek azon technikatörténeti vonulatát, amelyet a szerző minuciózusan végig is vezet, és ami komoly nóvum a hazai jelenkortörténet-

² = = E témákról legújabban lásd: Bozóki, 2019; Szécsi, 2024.

írásban.³ A digitális korszakban ezen technikaitörténeti szempontok egyre inkább pótolhatatlan és rögzítendő historikumává válnak.⁴) Szóba kerül a nyomtatási technikák evolúciója (írógép, stencil, ramka, később ofszet, fénymásolás), és ezek kreatív alkalmazási kényszerekkel és eszközhiányos állapottal kísért elterjedése a keleti blokkban. A materiális kérdések felvetésének kiindulópontja és egyben következménye is a művészi szöveg-performance problémája, melyet a szerző Dmitrij Prigov orosz konceptuális művész egyik műve kapcsán mutat be igen érzékletesen (32–34.). Itt a betűk, maga a vékony papír, az indigó és tűzőkapocs is művészi eszközzé váltak, a művészi elrendezés pedig mindezekből a technikai kérdésekből egy csapásra poétikai jelentéstartományba és mindezeknek a szamizdat szemiotikájára gyakorolt hatására vezet át, s egyben jelzi: a szerző számára a szamizdat egy politikai kategóriánál sokkal tágabban értelmezendő fogalom. Így válhat a kötet egyik fő témájává az underground művészek által készített illegális nyomtatványvilág is. A kötet áttekintést nyújt a szamizdat kiadványok tipológiájáról is. Világossá válik a rádióadásokból készült leiratok (radizdat), a magnófelvételek és leirataik (magnitizdat) és a külföldre kicsempésztett, majd ott kiadott és a kiadott műként visszajuttatott kiadványok (tamizdat) közötti különbség. A szerző finom distinkcióval szól az ún. „másodlagos szamizdat” kategóriájáról is. Interpretációjában idetartoznak „mindazok a könyvek, amelyek hivatalosan jelentek meg ugyan, de kereskedelmi forgalomba nem kerültek, vagy amelyeket előbb-utóbb a könyvtárak zárt osztályára száműz-

3 = = A technikaitörténeti mélység érzékeltetésére álljon itt egy rövid idézet a kötetből: „Bár az írógép billentyűi a manapság használatos számítógépek billentyűzetéhez hasonló műveleti területet hoztak létre, természetesen híján voltak az elektronikus átvitelnek, így csupán a fizikai átviteli erőre hagyatkozhattak, amely az egyes betűképeket egy »mikroszintű nyomtatás« révén jelenítette meg. A billentyű lenyomásakor a betűkarszerkezet a billentyűkar betűfejét a festékszalagon keresztül a papírhoz nyomta. Ez a fajta kézi átvitel a billentyűkarokat mozgásba hozó ujjhegyektől teljesen más jellegű mozdulatokat követelt meg, hiszen gyakran a leütés erősségétől függött a szöveg olvashatósága, különösen az utolsó indigós másolati oldal esetében. Az írógéphez hozzátartozott a billentyűkarok viszonylag erős hanghatással járó kopogása is, ami kétségkívül hátrányt jelentett abban a környezetben, ahol a lehallgatások és az állambiztonsági megfigyelés miatt konspiratív szabályokat kellett alkalmazni.” (50.)

4 = = A kötet egyfajta leletmentésként vagy inkább a szamizdat mulandóságával dacolni kívánó „katalógusként” is értelmezhető. Mint a szerző írja: „Szemiotikai szempontból így azt mondhatnánk, hogy a szamizdat médiumában elrendezett szövegek materiális tulajdonságai (»aurája« vagy »bibliográfiai kódrendszere«) az anyag történeti értékét helyezik előtérbe. Ez az anyag olyan olvasásmódot inspirál, amelyben a szamizdat mint hordozó eszköz a kontextus összetevőjévé válik, hiszen tárgyi tulajdonságai az intézményes nyomtatás kultúrájának elfojtására és romlásba vitelére figyelmeztetnek. A szamizdat olvasása soha nem függetleníthető ettől a kontextustól: aurája mindig tartalmaz valamit abból a feszültségből, amely a nyomtatás kultúrája által birtokolt anyagi erőforrások hiányából fakad. A szamizdat materiális tulajdonságai ily módon a romlás lehetőségét sokkal inkább magukban foglalják, mint a megőrzését.” (20–21.)

tek, és a katalógusokból is töröltek – beleértve a kommunista időszak előtt megjelent kiadványokat, az államszocializmus könyv- és folyóirat-kiadásának valamilyen okból utólag betiltott termékeit, de részben idetartoztak a hivatalos forgalomba nem kerülő belső anyagok is (a kényes szociológiai felmérések vagy a pártelit tájékozódását szolgáló bizalmas anyagok, amelyek sok esetben kiszivárogtak és az értelmiség szélesebb köreihez is eljutottak)” (36.). A hazai jelenkortörténet-írásban gyakran hiányolt összehasonlító módszert alkalmazza a szerző a kötet egyik legsikerültebb alfejezetében ahol a szocialista országok független könyv- és folyóirat-kiadását, illetve azok egymásra hatását mutatja be. Így választ kaphatunk a művész- és irodalmárvilág által uralt, exkluzív és magas esztétikai tartalommal rendelkező csehszlovák, illetve a tömegességgel, széles körű aktivizmussal, strukturált mozgalommal és több tízezres példányszámmal jellemezhető lengyel szamizdat kapcsán felmerülő kérdésekre, valamint arra is, hogy miért nem terjedt el az illegális szövegkiadás Romániában és Bulgáriában.

A könyv második fejezete – *Hogyan kutassuk a szamizdatot?* – a kötet forrásaiba és az alkalmazott módszerekbe vezeti be az olvasót, aki mélységes empátiával szemlélheti a szerző által írt sorokat a szamizdatarchiválás és a szamizdatkutatás nehézségeiről, egyes anyagok hozzáférhetetlenségéről, a térben is szerteágazó archívumi helyzetről. Nem véletlen, hogy a szerző mindezek mellett az állambiztonsági iratokra is nagyban támaszkodik, amelynek episztemológiai és módszertani kérdéseiről (például az iratok redukált szemléletéről és bürokratikus kategorizálásának problémáiról) is megfontolandó sorokat vetett papírra. Danyi külön szól a transzferek, transznacionális kapcsolatok szerepéről, melyeknek a szocialista blokkot összekötő, de a vasfüggönyön túlmutató dimenziói is voltak. (A nyugati magyar emigráció, valamint a lengyel ellenzék hatása olyan csomópont, amelyre a kötet rendre vissza is tér a későbbiekben.) A kötet abbéli pozíciója is ebben a fejezetben válik világossá, hogy a szamizdat anyagok tartalomelemzését csak a legszükségesebb mértékben tartja szükségesnek – részben a kiterjedt fókusz miatt ennek terjedelmi okai is lehetnek, másrészt mindezt már egy-egy kiemeltebb szamizdatszöveg kapcsán a már e hasábokon is megidézett Bozóki András nemrég elvégezte. Ezzel szemben a szerzőt – a Torontói Egyetem szovjet szamizdat irodalommal foglalkozó, magyar származású kutatója, Ann Komáromi, valamint Sükösd Miklós médiakutató, politikatudós nyomán – egyértelműen az „előzetes autorizáció hiányából fakadó episztemológiai instabilitás” (67.) foglalkoztatja igazán. Pontosabban az, hogy a kiterjedt pártállami propaganda és a nyomtatott szó lassú hiteltelenedésének korában miként tudott – anyagszerűségében, technikatörténeti értelemben is – létrejönni egy horizontálisan szerveződő, országhatárokon is átívelő civil „tiposzféra”, vagyis a szamizdat-mikrokozmosz. Saját szemléleti struktúráját ebből kiindulva az irodalomelmélet irányába (szerzőség, hitelesség) építi tovább a kötet, kiemelten az autorizált szöveg – par excellence irodalomtörténeti – kérdésfelvetéseivel, melyek kapcsán a szerző elszórtan még újkori, reformkori kontextusokat is felvillant.

De szól arról is, hogy miként illeszkedett be az egykorú nyilvánosságba a szamizdat, valamint nem mulasztja el feltenni az egyik legérzékenyebb és egyben legnehezebben kutatható kérdést: kik és hogyan olvastak szamizdatot? Itt nem csak a kis példányszámú szövegek informális (terjesztési és közös olvasási) hálózatokkal összekapcsolt szűkebb létszámú elsődleges olvasóközönségre tér ki, hanem a szamizdat-szövegek rádiós beolvasása nyomán létrejövő „közvetett olvasókra”, valamint a lefoglalt példányokat kézbe vevő állambiztonsági hivatásokra és politikusokra is. A szerző igyekszik bemutatni azt a kérdést is, hogy mégis miben állt a szamizdat és a szamizdatkészítők ellenzékiisége: inkább a horizontálisabb kulturális ellenállás vagy a közvetlen politikai opposíció volt-e a jellemzőbb. (Erre a kérdésre nemcsak itt, a módszertani bevezetőben, de az ötödik fejezetben, a *Szétfolyóírat* című szamizdat kezdeményezéssel összefüggésben is választ keres a szerző.) A módszertani fejezet által ajánlott operacionalizálás a technikátörténeti nézőpont, a kritikai diskurzusok elemzése, valamint a kiadvány-előállítás, a civil innováció és információ-megosztás hármasan alapszik.

A szamizdat késői elterjedése Magyarországon című harmadik fejezet a fogalmi és módszertani fejezeteket követően a konkrét (elő)történeti kontextust mutatja be, azzal a kérdésfeltevéssel, hogy Magyarországon miért csak ilyen későn – a hetvenes évek második felétől – terjedt el a szamizdat. „Az 1956-os megtorlások után a hatvanas évek enyhülést hozó légköre – a nyugati kapcsolatokkal kiegészülve – olyan információs környezetet eredményezett, amely, szemben a térség elszigeteltebb országaival, nem tette szükségessé kiterjedt alternatív információs hálózat – vagyis a szamizdat második nyilvánosságának – kiépítését. 1956 emlékezete ugyanakkor a kádárizmus egész időszakát meghatározta. A Kádár-rendszer valósága – amelynek döntő elemét képezte a szovjet intervenció és a kádári megtorlás tapasztalata – jó ideig elfojtotta a disszidens magatartásformákat, amelyek csupán egy újabb, 1956-os tapasztalatokkal nem rendelkező nemzedék színre lépésével éledtek újra az 1970-es években” (488.) – így szól a szerző a lehetséges magyarázatokról a kötetet lezáró összegzésben. Az erről szóló törzsfejezetben ehhez az általánosabb érvényű magyarázathoz még hozzáteszi, hogy a Szabad Európa Rádió (SZER) Münchenből sugárzott magyar adása az 50-es, 60-as években valószínűleg még önmagában is képes volt kielégíteni az alternatív információk után vágyakozókat. Egyfajta proto-szamizdatként kerülnek szóba az 50-es években indexen lévő írók művei, a pornográf(nak minősített) irodalom, a desztalinizáció radikálisabb dokumentumai. Ebben a fejezetben ugyanakkor megjelennek már a saját útjukat kereső experimentális művészek, irodalmárok (Erdély Miklós, Szentjóby Tamás, Maurer Dóra és mások), akik saját szubkultúrát kezdtek el kialakítani, s ezzel együtt nemzetközi (főleg inkább regionális, keleti blokkon belüli) kapcsolatrendszer is kiépíteni. Ezzel együtt is a 60-as évekbeli, 70-es évek legeleji underground világ szerényebb szövegtermésének publikálásához még elég differenciált volt az első és másfeledik nyilvánosság – vagy más olvasatban: ekkor még sokan hittek a Kádár-kori informális

kegygazdálkodás ígéreteiben. A konszolidáció Magyarországnak relatív információbőssége ugyanakkor teret nyitott az újabb generációknak, akik már többet akartak annál, mint amit a 70-es évek eleji nyilvánosság biztosítani akart számukra – a terrorral való fenyegetőzés pedig egyre hatástalanabb volt, így Danyi. Az irodalmár, sőt bibliofil szerző az 1960-as évekbeli és 70-es évek eleji sajtó- és könyvkiadói világának elemzése során azt is megállapítja, hogy az underground művészvilág alapozó munkája és a generációs okok mellett a filozófia és a szociológia felől érkező kihívás is katalizálta végül a 70-es évek legelején a szamizdat-mozgalom kibontakozását – hiszen ezzel a két területtel nem tudott mit kezdeni az érett kádári hatalom.

A könyv negyedik, egyben leghosszabb, bizonyos értelemben kiemelt fejezete – *A magyar nyelvű szamizdat története* címmel – a magyar szamizdat kibontakozásától a 80-as évek legvégéig tárgyalja a történetet. Rövid felvezetés után – generációs okok, a hatalom és a hivatalos kultúra konformizmusának erősödése – a magyar nyelvű szamizdat valóságos enciklopédiáját tárja elénk a szerző bő kétszáz oldalon. A tematikus és kronologikus bontás szerint felépített fejezet – időnként egy-egy rövid értelmező résszel kiegészítve – valójában egy kiterjesztett annotált bibliográfia, amely kiadónként/kiadványonként veszi végig a szövegkorpusz elemeit. A kettős szempontú tagolás kissé problémás: míg a vallási közösségek és művészcsoportok szamizdatjait (például a Bokor Közösség, a Galántai György – Klaniczay Júlia páros, az Inconnu Csoport vagy a különféle neodadaista csoportok, mint a Hejettes Szomlyazók kiadványait, illetve a mail art alkotásokat, poszterújságokat és egyéb művészi szövegperformance-okat) tematikus módon, egyben, egészen a nyolcvanas évekig jutva elemzi, addig a direkt politikai oppozícióval jellemezhető kiadványoknál egy két részre osztott kronologikus elrendezést alkalmaz a szerző. Az első korszak eszerint a „gépiratos hőskor” a 70-es évek elejétől (olyan munkákkal, mint a *Darabbér*, a *Bibó-émlékkönyv* vagy a *Kelet-Európai Figyelő*), a második pedig a „szamizdat intézményesülése” a 80-as évek legelején, melynek legmarkánsabb elemei a *Beszélő*, a Rajk-butik vagy AB Független Kiadó. Nagy erény a kiadványok elemzésén konzekvensen végigvezetett, formalizált szempontrendszer. Ez az alábbi kérdésekre tér ki: kik készítették (a szamizdatot kitermelő alkotók, alkotói közösségek hálózatelemzési és ideológiai szempontokat sem nélkülöző rövid jellemzése); milyen körülmények közt és milyen ütemben állították elő; hogyan terjesztették; hogyan alakították ki és működtették a kapcsolatrendszert; rövid tartalmi ismertetés és bibliográfiai jellemzés; létrehozott diskurzustér és olvasókkal való viszony (esetleges visszacsatolások); hatósági repressziók; kiadványok későbbi sorsa. Alapvető kérdésfeltevés, hogy az experimentális művészet szamizdatkultúrája mennyiben előtörténete a későbbi demokratikus ellenzéknek – műfajként, a technikai tudás terjesztésének egy módjaként, illetve a személyes kapcsolatrendszeren keresztül (186–187.). A fejezetben folyamatosan jelen van a lengyel hatás kérdése (mind technikai, mind taktikai, mind stratégiai kérdésekben) is. A 80-as évekbeli szamizdatvilágot bő 50

oldalon keresztül mutatja be a kötet, e sokszínű világot jól reprezentáló arányérzékkel. A szerző hosszan elemzi a *Beszélőt*, de a zsidósággal, határon túli magyarokkal és a környezetvédelemmel foglalkozó szamizdatok sem maradnak ki. A fejezetben helyet kapott néhány rövid elemző rész is a szamizdatosok által folytatott stratégiákról (pl. legalizmus), illetve a hatalom stratégiáiról (pl. szelektív elnyomás).

A könyv körülbelül 160 oldalas ötödik fejezete a *Szamizdatpraxisok* címet viseli, és három, az elméleti keretekhez szorosan (a negyedik fejezetben lévő szamizdat-enciklopédiához pedig valamivel lazábban) kapcsolódó esettanulmányt tartalmaz. Az underground művészek által létrehozott *Szétfolyóirat*, mint művészeti projekt, kapcsán a szamizdatba kényszerülés sajátos útjai tárulnak az olvasó elé. A szerző érzékletesen mutatja be azt a folyamatot, melynek során a hatalom konformizmus és értetlensége represszióba csap át, és amelynek hatására az önkifejezés extravagánsabb módjait célul kitűző művészek – akik nem akartak a szó szűkebb értelmében politizálni – az illegális kiadványok útját kénytelenek választani. Fontos és jól kibontott kérdéscsoport, hogy e kezdeményezés hatása a korszakban miért nem terjedt túl a művészek és az underground közegén, és hogy mindez milyen összefüggésben áll az ágensek saját társadalmi hálózatával. Feltehető, hogy az integratív és interaktív, az olvasóval cselekvő, kooperatív viszonyt kialakítani akaró koncepcióra nemcsak a hatalmi gépezet reagált ingerülten, de talán még a szűken vett értelmiségi társadalom sem volt rá kész.

Az *Egy szamizdatkiadó működése: a „Magyar Október” Szabadsajtó* címet viselő, aprólékosan kidolgozott, az egész kötet által felvetett szempontokat precízen érvényre juttató, bő százoldalas esettanulmány Krassó György és a Magyar Október Kiadó tevékenységét elemzi, fókuszban Krassó és a kiadó 1982 és 1985 közötti szövegkiadási tevékenységével. A kötet egyik legerősebb részének tekinthető fejezet Krassó ellenzéki identitásának forrásvidékeire és jellegére, az általa létrehozott és működtetett, 1956-os forradalommal kapcsolatos magánarchívumára (amely szövegkiadói tevékenységének is bázisa és előfeltétele volt) is kitér. A kiadói működés kapcsán a szövegek beszerzése, a szerkesztés folyamata, a hatósági represszió módzatai, a kiadványok mediális karaktere, a technikai-materiális praxisok és a rendszerhez való viszony kérdései is gondosan mérlegre helyeztetnek. Összefoglaló jelleggel a Magyar Október Kiadó által kiadott szövegek jó részét is ismerteti a kötet. Az esettanulmány legfőbb forrásbázisa az állambiztonsági anyag – a Krassó megfigyelési anyagait összegyűjtő, tizenhárom kötetes dossziésorozat –, melyet a szerző rendkívül disztिंगáltan, ugyanakkor intenzíven hasznosít (fókuszban a represszió konkrét lépéseivel, a szereplők közti interakciókkal, a hálózati személyek dekonspirálódásának kérdéseivel). Az egyébként is igen színvonalas fejezetből kiemelkedik a kiadó gazdasági modelljével (árazás, cserefolyamatok) és Krassó anyagi helyzetével foglalkozó mintegy húsz oldal. Érzékenyen mutatja be a szerző az üzletember, sőt a csempész Krassót is, aki több szinten is összekapcsolta tevékenységét a korabeli második gazdasággal, „feketézéssel”, „fusizással” – s mindez nem szégyellni való bűnként

jelent meg a vizsgált közegben, hanem az illegitimnek tartott hatalom jogos kiját-
szásaként. Megvilágító erejű felvetések olvashatók annak a kényes egyensúlyi hely-
zetnek a kapcsán, amely a politikai küldetés és a rentabilitás között húzódott. Krassó
és kiadójának története ebben az olvasatban a cselekvőség egy szélsőségesen akti-
vista példája, amelynek keretében tisztán kitapinthatók az – egyébként a generációs
szempontból a korszakbéli szamizdatkészítők legidősebbjeihez tartozó – ágens sok-
színű, rugalmas, innovatív és kreatív (hálózat)szervezési, sokszorosítási, terjesztési,
konspirációs, jogi megoldásai, valamint Krassó viszonya a demokratikus ellenzék-
hez és a nyugati magyar emigrációhoz is.

A záró esettanulmány a SZER 1956-os emlékműsoraival, különös tekintettel
az 1986-ossal foglalkozik. A szerző kiindulópontja a forradalommal kapcsolatos
hivatalos narratíva alakulása az 1980-as években, illetve az ennek kontextusát je-
lentő médiaviszonyok, s ezzel – mintegy az 1956 értelmezésében meglévő hiánnyal,
kereslettel és manipulációval – állítja szembe a SZER emlékműsoraikat mint a hiva-
talis emlékezet kihívóját. Ez az esettanulmány nemcsak a SZER adásainak elem-
zését vállalja, hanem megpróbál a hallgatottság és főleg az üzenetrögzítői rend-
szeren keresztül megvalósult hallgatói visszacsatolás kérdéseiben is megfogalmaz-
ni néhány releváns állítást. Ez utóbbi kérdéskör – a SZER magyarországi hatástörté-
nete – nagyon fontos, de alultárgyalt és a tiltott és konspirált tevékenység miatt
nehezen kutatható és forráshiányos eleme a 80-as évek historikumának. Különö-
sen érdekes és a radizdat kérdéskörét élesen megvilágító fejtegetések olvashatók
a SZER-ben bejátszott eredeti, 56-os hanganyagokkal kapcsolatban, amely kérdés-
kör elvezet a rádióadások hitelességének és hivatalos tiltásának összefüggéseire,
a forradalommal kapcsolatos személyes emlékezet továbbélésének (és így egy em-
lékezeti közösség fenntartásának) módzataihoz, valamint a hanganyag írott szö-
veggé alakításának hallgatók ezreiben megképződő vágyához.

A kötetet mérlegelve elmondható, hogy egyik legerősebb vonulata egyben a leg-
nagyobb hátránya is. A hömpölygő és a konkrét történeteket néha váratlanul meg-
szakító (irodalom)elméleti fejtegetések, közbevetések néhol megnehezítik az olva-
sást. A fogalmi-absztrakt megközelítések effajta áradásában a vizsgálat fókusza időn-
ként elhomályosul. A kompaktság hiánya persze a könyv multiplikált szerkezetéből
fakad: a negyedik (szamizdat-enciklopédia) és az ötödik (esettanulmányok) fejezet
egy-egy önálló életet élő fejezet (erre a szerző is utal a legelején), a bevezető részek
pedig mindkettőhöz kapcsolódnak. Kissé problémás, hogy a szerző alig-alig hasz-
nálja a nemzetközi szovjetológia és a hazai jelenkortörténet-írás néhány releváns
megközelítését, fogalmi keretét, amelyek segíthettek volna a kompaktabb és néhol
pontosabb elbeszélés kialakításában. Ennek kapcsán felettébb kétséges eljárás, hogy
a szerző több helyen is a szovjet típusú rendszer szinonimájaként használja a *kom-
munizmus* szót (48., 83., 309., 389., 453., 491.), amely a hazai történészdiskurzusban
legfeljebb az ideológiáról és az utópiáról szólva kerül elő. A kötet középpontjában,
az egyébként rendkívül újszerűnek ható technikátörténeti megközelítésen túl,

a cselekvő ember, az ágens áll, aki – készítőként, de akár olvasóként is – szövegeken és az ezekre épülő információmegosztáson keresztül hatni akar a környezetére, és mindezekért a legkülönfélébb materiális alkalmazkodási folyamatokba bocsátkozik és veszélyeket, hatósági repressziót is vállal. Ezt figyelembe véve nehezen érthető, miért nem összegezte ezt a kérdéskört a *Historical Agency* (történelmi cselekvőség) történettudományban újszerű és bizonyos értelemben az e kötetben ismertett történetekhez nagyon is illő keretében.⁵ Kérdéses az is, hogy a szamizdat 1980-as évek legeleji intézményesülésével összefüggésben még csak utalás sem történik a magyar kultúrában éppen ekkor végbemenő generációs, szemléleti váltásra, melyre – és egyben a Kádár-kori konform beszédmód kiürülésére – legélesebben az egyébként egy helyen Danyi által is hivatkozott György Péter hívta fel a figyelmet egy 2014-es könyvében.⁶ A 80-as évekkel összefüggésben elmaradt a szamizdatba lépés dilemmájának érzékeltetése is – azokra az esetekre, amikor ez a lépés felmerült, de végül nem valósult meg. Bár a József Attila Kört (162–163.), a kettős publikálás tilalmát (312.) és a *Mozgó Világ*ot ért 1983-as hatalmi önkényt (378–380.) érintve jelzi a szerző, hogy a hatósági represszió nyomán előálltak olyan helyzetek, melyekben az első vagy a „másfeledik” nyilvánosság szereplői (főleg a nép-nemzeti értelmiség egyes tagjai) erősen fontolgatták a szamizdatba vonulást, ez többnyire mégsem történt meg – a szamizdatközösségek invitálása, bátorítása ellenére sem. Hiányként mutatkozik az is, hogy a szamizdat önlegitimáló szerepének 1990 utáni történetére csak elszórt utalás történik (187.), pedig az, hogy miként vált a szamizdatos múlt politikai legitimációs eszközzé a Szabad Demokraták Szövetsége egyes – szamizdat mozgalomban nem is feltétlenül részt vevő – vezetőinél, a szamizdat emlékezete (és annak kisajátítása) szempontjából sem lett volna érdektelen. Némileg az is zavarba ejtő, hogy bár hangzó anyagokról, képzőművészeti alkotásokról, performance-okról is hangsúlyosan szó esik, a kötet alcíme mégis csak szamizdat *irodalomról* beszél – például szamizdat *mikrokozmosz* helyett.

Mindezek azonban legfeljebb apró mellékkörülmények. Nem kérdés, hogy Danyi Gábor számos eredményt, nívumot tudott kötetében az olvasó elé tárni. A szamizdattal foglalkozó eddigi történészi értékelés enyhe rendszerváltás-teleológiája helyett ő egyértelműen az egypártrendszer diktatórikus kontextusában helyezi el a folyamatot, melynek hozzájárulása persze a politikai átmenethez nem jelentéktelen, de önmagában nem is döntő és közvetlen. A kötetből az is világos lehet, hogy a sok fontos kérdésfelvetés közül is kiemelten foglalkoztatja Danyit, milyen hatások mutathatók ki az underground művészek és a politikai opposíció szamizdatkultúrája között, máshogy fogalmazva: hogy valóban a demokratikus ellenzék kezdte-e a szamizdat kultúráját, és ha nem, hogy értelmezhető e mikrokozmoszban játszott kétségkívül nagyon jelentős szerepe. E gondolatok óvatossá kell tegyék a téma azon

5 = = A Historical Agencyhez lásd például: Gyáni, 2020: 204–212.

6 = = György, 2014.

kutatóit – köztük e sorok íróját is –, akik a demokratikus ellenzék és a szamizdatos ellenzék fogalmakat szinonimaként használják. E téma, valamint a technikatörténeti megközelítés mellett a transzferek szerepe (Nyugat-Európa, nyugati magyar emigráció, szovjet, lengyel, csehszlovák szamizdatkultúrával való összevetés), valamint a cselekvőség kérdése tartozik még a kötet fő vonulatai közé. A munka fő forrásai az állambiztonsági levéltári anyagok, a hazai és nemzetközi szakirodalom, visszaemlékezések és persze maguk a szamizdat produktumok. Ezek beszerzése és lehvivatkozása önmagában is bravúros tett, a hivatkozási konvenció tekintetében a szerző a kötet elején transzparens módon fel is tárja azt módszert, ahogy a szamizdat kiadványokra utal a lábjegyzetekben.

Mindent egybevetve nem kérdés, hogy *Az írógép és az utazótáska* egy meggyőző erejű, komplex, sokszínű, adatokban rendkívüli mértékben bővelkedő, a kurrens irodalom- és kultúrtörténeti elméletek ismertetésében pedig igen gazdag könyv. Nagyon jelentős hozzájárulás ahhoz, hogy minden utólagos önlegitimáló szándéktól vagy rosszindulatú politikai támadástól függetlenül annak láthassuk a magyarországi szamizdat-mozgalmat, mint ami: néhány (olykor egymással is vitában álló) bátor előállító, terjesztő és náluk valamivel több szabadságvágyó olvasó információmegosztáson alapuló, proaktív közösségteremtő cselekvéssorozata, valamint szellemi és materiális értelemben vett erőfeszítéseiknek civil módon, horizontálisan szerveződő összefüggésrendszere.

=== Hivatkozott irodalom ===

Beszélő szerkesztői 1992 [1982]

Hogyan keressünk kiutat a válságból? A *Beszélő* javaslatai. In: *Beszélő összkiadás*, I. kötet. Szerkesztette: Havay Fanny. AB-Beszélő Kiadó, Budapest. 233–238. (Eredetileg: *Beszélő*, 5–6. sz.)

Bozóki, 2019

Bozóki András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan, Budapest.

Gyáni, 2020

Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.

György, 2014

György Péter: *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957–1980 között*. Magvető, Budapest.

Szécsi, 2023

Szécsi Árpád: *Rendszerváltó mozgalom. A Magyar Demokrata Fórum előzményei és korai története, 1979–1990*. Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, Budapest.

= The Other Hungary: A Textual Microcosm =

/// A BOOKREVIEW ON

**Gábor Danyi: *Az írógép és az utazótáska.*
Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989.
[Gábor Danyi: *The Typewriter and the Travel Bag.*
Samizdat Literature in Hungary, 1956–1989]**

Kronosz Kiadó, Pécs, 2023, p. 618

Published in 2023, Gábor Danyi's book, *Az írógép és az utazótáska* (The Typewriter and the Travel Bag), covers the history of samizdat literature in Hungary, primarily from a perspective of literary and cultural history. The book is divided into five major chapters, the first of which deals with conceptual questions, the second with methodology, and the third with the direct prehistory of Hungarian samizdat. The longest, fourth chapter is a real encyclopedia of samizdat in the 1970s and 1980s (authors, production phases, bibliographic data, distribution, authorities' repressions), while the fifth contains three case studies. Based on memoirs, literature, state security sources, and the samizdat publications themselves (which were not easy for the author to obtain and reference), the work takes an extremely complex approach to the illegal publication of texts in Hungary under the Soviet-type system. The author does not give a primarily descriptive account of the content of the publications, but rather examines aspects of the materiality of their production and the network of distribution, with particular attention to the agency of those who produced samizdat. The author's main question is perhaps how horizontally organized civil communities – even a kind of microcosm – could be created through practices of sharing printed information that bypassed the official public sphere.

Kulcsszavak

=====

ellenzék a Kádár-korszakban, samizdat, recenzió